

## НОВОЗНАЙДЕНИЙ НІЖИНСЬКИЙ СПИСОК ДРУГОГО ТОМУ “МЕРТВИХ ДУШ” МИКОЛИ ГОГОЛЯ

**Самойленко Г.В. Хроника написания второго тома “Мертвых душ” Н. Гоголя. – Нежин: НГУ им. Н. Гоголя, 2012. – 161 с.;**

**Самойленко Г.В. Нежинский список второго тома “Мертвых душ” Н. Гоголя. – Нежин: НГУ им. Н. Гоголя, 2012. – 360 с.**

З-поміж дискусійних й актуальних проблем гоголезнавства – не лише спалення другого тому “Мертвих душ”, драматичні витoki котрого – як у життєтворчій еволюції Гоголя, так і в грандіозності задуму письменника. Робота над продовженням поеми від публікації першої її частини також набуває характеру своєрідного суспільного ритуалу, коли виходу другого тому чекають, коли за кожною подією, кожним відголоском про написане стежать усі друзі та знайомі письменника.

У рецензованій книжці “Хроніка написання другого тому “Мертвих душ” М. Гоголя” доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури та історії культури Григорій Самойленко відтворює історію написання другої частини поеми письменника. Праця охоплює період із 28 грудня 1840 р. по 1856 р., тобто від утвердження Гоголевого задуму другого тому “Мертвих душ” (адже визрівання ідеї продовження твору дослідники співвідносять із 1836 р. (листи письменника до В. Жуковського від 12 листопада, до М. Погодіна від 28 листопада)) до з’яви в “Отечественных записках” публікації про перевидання другої частини поеми.

Хроніці передує вступне слово, в якому Г. Самойленко акцентує увагу на перших критичних відгуках про другий

том “Мертвих душ”, на задумі твору та його реалізації, на етапах написання та ідейно-творчих шуканнях письменника під час роботи над продовженням поеми.

Дискусійним моментом у висвітленні автором дат спалення залишається 1843 р., адже в гоголезнавстві усталилася думка про дворазове спалення поеми – 1845 й 1852 рр. Фундатором версії про спалення рукопису 1843 р. був П. Анненков: “До тієї ж останньої половини 1843 відносимо ми перше знищення рукопису “Мертвих душ” із трьох, яких він зазнав. Якщо не можна з достовірністю говорити про цілковите знищення (о совершенном истреблении) рукопису II тому в цей час, то, здається, можна дозволити собі припущення (допустить предположение) про цілковиту переробку, яка дорівнює знищенню” [1, 123-124].

Ю. Манн слушно зауважує: “Для оцінки цієї версії треба врахувати, що Анненков з весни й літа 1841 року не бачив Гоголя п'ять років – аж до середини 1846 року. Листування ж їхнє було випадковим і рідкісним. Отже, про все, що відбувалося з Гоголем, мемуарист судив уже не з особистих спостережень (як правило, вельми точних і проникливих), а з опублікованих на той час документів” [5, 178]. Дослідник наводить лист В. Жуковського від 2 грудня 1843 р. (“Я продовжаю працювати, то єсть набрасувати на бумагу хаос...”, припускаючи, що слово “хаос” Анненков “зрозумів як указівку на те, що робота почалася заново, з нуля” [5, 179]. Коментатори Повного зібрання творів Гоголя в 14 тт. теж уважали: трикратне спалення – це не більше як легенда [3, 400].

Також викликає сумніви теза Г. Самойленка про те, що перші читання другого тому відбулися в сім'ї О. Смирнової в Калузі. За розвідками Ю. Манна, ще до відвідання Калуги Гоголь “узимку чи навесні 1849 року” прочитав О. Толстому 2 розділи, про що також свідчив Д. Оболенський [5, 228].

Автор слушно зауважує наявність і трансформацію різних фрагментів, образів у спогадах про почуте, наприклад у Смирнової та Шевирьова (зокрема, ідеться про образ Костанжого тощо). З нашого погляду, треба зважати також на той факт, що Гоголь міг читати розділи за різними редакціями, адже він постійно переписував, дописував свої рукописи (згадаймо метод роботи письменника: “там одно словцо убавлено, здесь прибавлено, а тут переставлено – и все выходит другое”).

Аналізуючи знищення зошитів другої частини поеми, Г. Самойленко припускає, що це “були всього лише перші розділи, переписані начисто і, як твердить багато вчених і заявляє сам письменник, спалені вони були справді випадково” [11, 13]. Ця теза, з нашого погляду, потребує корекції. Вочевидь, мусимо погодитися з Ю. Манном, який переконливо аргументує *невипадковість* спалення: “Однак уявімо собі ще раз картину подій: Гоголь уночі, потайки від усіх, пробирається до кімнати, де стоїть піч, багаторазово молиться при вчиненні

дії, потім знеможений лягає на диван і плаче... Ні, непотрібні папери так не знищують” [6, 283]; “Це була справді болісна (мучительная), фатальна драма, яку переживав Гоголь, і припускати, що вся річ у помилці, не випадає” [див.: 9].

На окреме уточнення заслуговують такі міркування автора: “Що спалив Гоголь, невідомо. Читав він лише перші розділи. Думається, що якби повний текст поеми був наявним, то Гоголь не витримав би й кому-небудь зі знайомих усе ж показав чи прочитав” [11, 13]. Відомо, що Матвії Константиновський бачив три й “нібито” (“должно быть”) сьомий розділ, інші були “без означения” [7, 138-139]; до сьомого включно розділи-начерки письменник читав Шевирьову [8, 442-443] тощо.

В основі хроніки понад 60 друкованих джерел, із-поміж них: Кулиш П.А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя: в 2 т. (1856); Шенрок В.И. Материалы для биографии Н.В. Гоголя: в 4 т. (1892–1897), Гоголь Н.В. Материалы и исследование: в 2 т. / под ред. В. Гиппиуса (1936), Гоголь в воспоминаниях современников (1952); Манн Ю.В. В поисках живой души. “Мертвые души”: Писатель – критика – читатель (1984); Повне зібрання творів Гоголя в 14 та 17 тт., спогади І., К. та С. Аксакових, П. Анненкова, архімандрита Феодора, М. Барсукова, М. Берга, Г. Данилевського, П. Плетньова, М. Погодіна, О. Смирнової-Россет, О. Тарасенкова, І. Тургенєва та ін. Документальну базу склали також статті, розміщені в журналах “Вестник Европы”, “Русская старина”, “Русский вестник”, “Русское обозрение”, “Отечественные записки” тощо.

Загалом у хроніці докладно й вичерпно висвітлено процес написання другої частини “Мертвих душ”, читання розділів, що становить неабиякий інтерес для гоголезнавців. Утім уважаємо, що окремі матеріали, котрі переконливо відображають віхи написання другого тому поеми, реакцію тих чи тих осіб на читання тексту тощо, також варто би було ввести в сюжет хроніки (наприклад, такі листи: Жуковський – Гоголеві від 1 (13) лютого 1851 р.; Плетньов – Гоголеві від 23 березня 1851 р.; Плетньов – Гоголеві від 23 липня 1851 р.; С. Аксаков – Гоголю від 9 січня 1852 р.; Гоголь – Г. Вільгорській

від 11 (23) листопада 1844 р.; Гоголь – М. Щепкіну від 4 (16) грудня 1846 р. тощо; свідчення В. Белінського, О. Іванова, В. Рєпніної-Волконської та ін.).

Книжка містить також іменний покажчик, що, безумовно, полегшує пошук користувачів і надає широку інформацію про персоналії.

Хроніка – вагомий здобуток у гоголезнавстві й допомагає “новому поколінню дослідників глибше осмислити сам процес написання поеми, дізнатися її історію створення, побачити коло осіб, утянених у гоголівську творчу атмосферу, зрозуміти сам стан Гоголя під час роботи над твором” [11, 14], у чому ми цілковито згодні з автором.

Ще одна дражлива тема, як уже зазначено на початку рецензії, – спалення другого тому “Мертвих душ”. Цей факт до нашого часу породжує легенди та дискусії щодо завершеності редакції, випадкового знищення (В. Гіппіус), переховування завершених розділів поеми (О. Смирнова-Чикіна, Г. Хетсо), датування автографів (І. Виноградов) тощо. Так, Ю. Манн, аналізуючи свідчення сучасників Гоголя, зазначає, що знищена редакція тексту загалом була завершеною [6, 282]. Коментатори Повного зібрання творів і листів у 17 томах І. Виноградов та В. Воропаєв слушно твердять: “Більшість уважала, що загинула білова редакція другого тому “Мертвих душ”. Були й інші припущення: знищені “Розмисли про Божественну Літургію” (над якими Гоголь працював останніми роками життя), політично-небезпечні папери, – аж до версії, що Гоголь зовсім нічого не спалював, а рукописи були сховані графом Толстим. Усі ці гіпотези не мають документального підтвердження, тим більше що ми навіть не знаємо, чи закінчив Гоголь другий том” [3, 69].

Дотичне до проблем спалення другого тому поеми й питання про рукописні копії, подробиці та списки продовження “Мертвих душ”. Останніх на сьогодні, за різними даними, існує близько 30. Невипадковим був і час їхнього оприлюднення – круга річниця від дня народження чи смерті письменника (порівняймо дату знайденого списку В. Казаріним напередодні 175-ліття

М. Гоголя; Т. Абдуллаєв приурочив свою сенсацію (віднайдення найповнішої за змістом (163 аркуші – 315 стор.) рукописної копії другого тому “Мертвих душ”) до 200-літнього ювілею письменника).

Об’єкт другої частини нашої рецензії – список, який 2008 р. в Ніжині віднайшов Григорій Васильович Самойленко. Саме текстологічному аналізу ніжинського списку в зіставленні з ранньою та пізньою академічними редакціями, опублікованими в Повному зібранні творів митця, присвячена праця “Ніжинський список другого тому “Мертвих душ” М. Гоголя”.

Уже назва першого розділу “Списки другого тому “Мертвих душ” М. Гоголя як наукове явище” масштабністю заявленої проблематики претендує на окреме ґрунтовне дослідження, за допомогою котрого, як зазначає Г. Самойленко, можна розв’язати таке доволі непросте завдання: “що ж ставив перед Гоголем-письменником у період написання ним другого тому поеми сам історичний час і що хотіли бачити шанувальники його таланту в так довго очікуваному ними творі” [10, 4]. Автор аналізує історію появи окремих списків другого тому “Мертвих душ”, звертаючи увагу також на їхніх творців, наводить відомі версії долі другої частини (О. Смирнова-Чикіна, Г. Хетсо), слушно заявляючи, що “всі ці версії залишаються тільки бажанням та уявою самих дослідників творчості Гоголя” [10, 6], докладно описує процес віднайдення та публікації рукописних розділів, аналізує зауваги критики після публікації тому 1855 р. М. Трушковським, питання хронології створення другої частини поеми, беручи до уваги останні студії І. Виноградова та В. Воропаєва.

Г. Самойленко, говорячи про поширення списків другого тому “Мертвих душ” іще до публікації, слушно зауважує роль Д. Оболенського в активній пропаганді змісту списку. Слід наголосити також на значенні С. Шевирьова, який активно сприяв поширенню списку, дозволяючи робити копії зі свого примірника. Цей важливий факт допомагає пояснити таку велику кількість списків, які виникли і стають об’єктами відкриття до цього

часу, а також про “нове коло” читань другого тому.

Зазначимо, що в гоголезнавстві досі не приділено окремої уваги спискам другої частини поеми. Цьому питанню присвячено низку наших статей, котрі, як свідчить рецензована розвідка, не залишилися поза увагою автора.

Очевидно, що проблема виявлених версій твору потребує подальших докладних студій, на що вказує той факт, що в рецензованій книжці хоч і перераховано окремі списки, та, крім висновків на кшталт: “є неповним” [10, 16], “дещо відрізняється від попереднього” [10, 16], “дані тільки перші чотири розділи” [10, 16], присутнього аналізу немає. Закономірно, що Г. Самойленко також поділяє переконливу думку коментаторів Повного зібрання творів Гоголя в 14 тт. стосовно різночитань, які свідчать: у розпорядженні Шевирьова іншого першоджерела не було; ці відмінності вчені пояснюють “комбінуванням шарів рукопису, неправильним прочитанням низки місць, а також типовими помилками переписувача” [3, 424]. Нагальним завданням майбутнього дослідника, на мій погляд, стане порівняння передусім тих списків, на котрих, як і на ніжинському, указана однакова дата, а саме 1854 рік.

Питання про вагомості рукопису Сидоровича також потребує детальних студій, зокрема, наразі найповніше його висвітлили В. Воропаєв та О. Песков (див.: [2]).

Безумовно, найбільший інтерес викликають другий (“Ніжинський список другого тому “Мертвих душ”) та третій (“Загальна характеристика ніжинського списку другого тому “Мертвих душ” Гоголя”) розділи книжки, де вперше надруковано 5 розділів новознайденого списку та проаналізовано головні його особливості.

Дослідник ретельно наводить факти потрапляння рукописів Гоголя в бібліотеку Ніжинської гімназії вищих наук, починаючи з 1858 р., опис автографів Гоголя, датований 1952 роком, і висновує: “Ми ближчі до тієї істини, що цей список потрапив до Ніжина разом із бібліотекою проф. С. Шевирьова” [10, 161] або ж “через професорів чи випускників Ніжинської вищої школи,

наприклад М. Гербеля” [10, 161]. Щодо відсутності цього списку в реєстрі книг автор висловлює два припущення: 1) “не ввійшов він до реєстру книг лише тому, що це був не оригінал другого тому “Мертвих душ”, а його копія” [10, 161]; 2) “приховали працівники бібліотеки” [10, 161]. Описуючи ніжинський список другого тому Гоголевої поеми, автор деталізує особливості рукопису (кількість сторінок, розмір, переплетення, підписи, виправлення олівцем, наявність різних почерків, відсутність останнього аркуша тощо) та, зважаючи на технічну експертизу, наголошує на достовірній даті створення списку – 1854 р., а не 1851, як зазначено на першому аркуші.

Однак допитливому читачеві передусім неодмінно хочеться дізнатися про те, чи є суттєві відмінності в новознайденому списку та чим закінчується п'ятий розділ поеми. Утім навіть при уважному зіставленні це виявити непросто. Автор же, володіючи такою знахідкою, доклав чимало зусиль для того, щоби зробити текстологічний аналіз рукопису та дійти висновку: перед нами “комбінований текст першого й останнього шарів опублікованих текстів із доповненнями й уточненнями, а також відповідною правкою” [10, 161]. Г. Самойленко, припускаючи, що новознайдений список – варіант рукопису, покладеного в основу першопочаткової публікації розділів другого тому, порівняв розділи ніжинського списку з академічним виданням, а також текстами другого тому “Мертвих душ” у виданні П. Куліша.

Неприхована зацікавленість до новознайденого списку спонукала нас здійснити так званий аналіз-перевірку, унаслідок якої пощастило з'ясувати окремі моменти, котрі неодмінно мають бути враховані наступними дослідниками ніжинського списку.

По-перше, на скрупульозну текстологічну студію заслуговують порівняння уточнень на рівні варіантів слів і речень та розгляд прізвищ – Липицын, Вышнепопрамов, Хансарова тощо (пор. в академічному виданні: Леницын, Вишнепокровов, Ханасарова), а також аналіз проведеного редагування списку.

По-друге, нас передусім цікавило не лише закінчення останнього розділу, а також нові фрагменти, що з'явилися у творі, та авторський коментар цих нововведень. Зокрема, нам здається, що в аналізі Г. Самойленка наявна тенденція продемонструвати, що ніжинський список містить елементи нового тексту [10, 166, 171, 174, 180]. При уважному розгляді ми помітимо, що наведені дослідником фрагменти ідентичні ранній редакції тексту другого тому “Мертвих душ”. Різниця інколи виявляється лише в розташуванні тих чи тих речень. Так, учений твердить: “...ніжинський текст розширено за рахунок уведення нових слів і речень, а також трьох вставок” [10, 170]. Порівнюючи тексти, ми виявили: перший фрагмент (щодо розкриття поняття “честолюбство”) існував і в ранній редакції другого тому. У тексті ж дослідник його просто не підкреслив. Подібну невідповідність знаходимо й у другій вставці, коли при порівнянні з ранньою редакцією виявляється, що текст різниться тільки одним реченням. В описі Тентетникова також не знаходимо нових деталей, як твердить автор. Вони цілковито дублюють ранню редакцію. Це ж зауваження стосується й закінчення 2-го розділу [10, 174], й епізоду з Петухом, завершальної глави тощо. Очевидно, автор випустив з уваги цей момент, бо в окремих випадках він неодноразово порівнює ніжинський список із ранньою редакцією. Натомість трапляються інші невідповідності. Наприклад, з авторського коментаря на с. 178 стає зрозумілим, що лише абзац, виділений Г. Самойленком, збігається з академічним текстом. Утім далі сказано, що новознайдений список містить також ранню редакцію. Так чи так, але це дало авторові підстави стверджувати, що “текст ніжинського списку – це один із завершених, бо в ньому враховано раніше створені тексти” [10, 180].

Отож, гадаємо, перед нами список, який справді містить обидві наявні редакції

другої частини поеми з невеликими різницями на рівні слів і речень та відповідним редагуванням. Але важко погодитися з автором у тому, що найбільші зміни тексту “дають змогу уявити, як ішов авторський пошук розвитку дії, характеристики не лише Чичикова, а й нових персонажів, котрі з'являються в поемі” [10, 182]. Ми переконані, що таке змішування обох шарів рукопису (ідеться про останній шар із московськими та одеськими приписками 1849 – 1850 рр. та фрагмент редакції 1848 – 1849 рр.; завершальний розділ у редакції 1844 – 1845 рр.) свідчить про бажання упорядників дати найповнішу версію другої частини поеми (залучення навіть опису одного й того ж епізоду у двох редакціях і розташування їх одного за одним!); це, своєю чергою, призводить до протиріч і до певного вихолощення не лише змісту твору, а й задуму Гоголя. Наголосимо на тому, що це тільки наше припущення, адже остаточний “вирок” залежить від результатів ретельного текстологічного та порівняльного аналізу всіх списків і редакцій другої частини поеми з новознайденим списком.

У четвертому розділі подано зіставний текстологічний аналіз академічного і ніжинського списків другого тому “Мертвих душ”. Дослідник виконав ґрунтовну роботу, відстеживши всі розходження. Нагальне завдання дослідників-гоголезнавців – відкоментувати ці розходження, порівнявши весь текст списку не лише з пізньою редакцією другої частини поеми, а й із ранньою та іншими списками, варіантами автографів, начерками.

Висловлені думки та припущення, утім, не применшують значення праці Г. Самойленка. Рецензовані видання мають, безсумнівно, наукове і практичне значення. Відтак переконані, що ці важливі книги стануть у пригоді науковцям, викладачам, студентам, усім, хто цікавиться життєтворчістю Гоголя.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. *Анненков П.* Литературные воспоминания. – М., 1960.
2. *Воропаев В., Песков А.* Последние дни жизни Гоголя и проблема второго тома “Мертвых душ” // *Вопросы литературы.* – 1986. – № 10. – С. 132-146.
3. *Гоголь Н.* Полное собрание сочинений и писем: В 17 т. – М., 2009. – Т. 1-2.

4. *Гоголь Н.* Полное собрание сочинений: В 14 т. – М.; Л., 1951. – Т. 7.
5. *Мани Ю.* В поисках живой души. “Мертвые души”: Писатель – критика – читатель. – М., 1987.
6. *Мани Ю.* Гоголь. Завершение пути: 1845–1852. – М., 2009.
7. *Образцов Ф.* Матфей Константиновский. По моим воспоминаниям // *Тверские Епархиальные Ведомости.* – 1902. – № 5. – С. 138-139.
8. *Письмо С.П. Швырева М.Н. Синельниковой о последних днях и смерти Гоголя* // *Русская старина.* – 1902. – № 5.
9. *Рукописи горят.* 150 лет назад Гоголь сжег второй том “Мертвых душ”. Интервью с Ю. Манном [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gogol.boom.ru/ogogole/stati/mann/gogyat.htm>. – Заглавие с экрана.
10. *Самойленко Г.* Нежинский список второго тома “Мертвых душ” Н. Гоголя. – Нежин: НГУ им. Н. Гоголя, 2012. – 360 с.
11. *Самойленко Г.* Хроника написания второго тома “Мертвых душ” Н. Гоголя. – Нежин: НГУ им. Н. Гоголя, 2012. – 161 с.

*Отримано 7 березня 2013 р.*

*Наталія Сквіра  
м. Київ*